

УДК:378.12.013:[378.147:82]

СИСТЕМА ФОРМУВАННЯ ЕСТЕТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТІВ ЗАСОБАМИ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

Папушина В. А.

papushyna@rambler.ru

Хмельницький національний університет

Дата надходження 10.10.2017. Рекомендовано до друку 1.11.2017.

Анотація. У статті представлено науково-методичну систему формування естетичної культури студентів засобами художньої літератури в навчально-виховному процесі ВНЗ, показано методи та умови її реалізації через практичну навчальну діяльність. Автором визначено основні етапи процесу формування естетичної культури студентів: діагностико-мотиваційний, когнітивно-лінгвокультурний, особистісно зорієнтований, діяльнісно-практичний. У контексті специфіки майбутньої професійної діяльності студентів-філологів акцентовано увагу на забезпеченні формування фахівця, який зберігатиме і примножуватиме національні культурні традиції та буде усвідомлювати причетність до європейської спільноти та її культури через компаративне вивчення літературних творів. Розроблено механізми формування інтерпретаційних компетентностей студентів та умови застосування інтерактивних технологій. Запропоновано вдосконалену методику проведення проблемних лекцій, лекцій-дискусій, лекцій-творчих звітів. Розглянуто систему роботи з організації та проведення естетичної практики на всіх рівнях навчально-виховного процесу ВНЗ студентами різних спеціальностей через залучення їх до роботи в клубах, гуртках, товариствах.

Ключові слова: навчально-методична система, естетична культура, естетичні концепти, технології творчої самореалізації.

Папушина В.А. Хмельницький національний університет

Система формирования эстетической культуры студентов средствами художественной литературы в образовательном процессе

Аннотация. В статье представлена научно-методическая система формирования эстетической культуры студентов средствами художественной литературы в учебно-воспитательном процессе вуза, показаны методы, обуславливающие ее реализацию через практическую учебную деятельность. Автором определены основные этапы процесса формирования эстетической культуры студентов: диагностико-мотивационный, когнитивно-лингвокультурный, личностно ориентированный, деятельностно-практический. В контексте специфики будущей профессии студентов-филологов акцентировано внимание на формирование специалиста, который будет хранить и приумножать национальные культурные традиции, осознавать причастность к европейскому сообществу и его культуре через компаративное изучение литературных произведений. Автором разработаны механизмы формирования интерпретационных компетентностей студентов при условии применения интерактивных технологий. Предложена методика усовершенствования проблемных лекций, лекций-дискуссий, лекций-творческих отчетов. Рассмотрена система организации и проведения эстетической практики на всех уровнях учебно-воспитательного процесса вуза студентами разных специальностей через привлечение их к работе в клубах, кружках, обществах.

Ключевые слова: учебно-методическая система, эстетическая культура, эстетические концепты, технологии творческой самореализации.

Papushina V.A. Khmelnytsky National University

Systems of for aesthetical culture formation of students by means of literature in educational-training process

Abstract. *Introduction.* The article presents the educational and methodological system of the aesthetic culture formation of students by means of literature, its elements are emphasized, task details are made, methods and conditions of realization are shown. *Purpose.* Identify scientifically-based methods, show ways their implementation during classwork and extracurricular learning activities. *Methods.* The empirical methods, the system conception, the general methodological principles of training are used. *Results.* The process

of forming the aesthetic culture of students by the means of literature is considered in the sequence of stages: diagnostic-motivational, cognitive-linguistic, personality-oriented, activity-practical. The components of the process of forming aesthetic culture in the context of the specific future professional activity of the students-philologists are denoted by formation of the personality of the specialist which will preserve and multiply the national and cultural traditions and will understand the belonging to the European community and its culture. For this purpose, there are considered the ways of comparative study of works of literature that are identical in the conceptual sphere. Aesthetic concepts are proposed to consider as conceptual, figurative and valuable; the formation mechanisms of interpretative competences are indicated. The technology of creative self-realization of students in the process of studying works of fiction and the optimal forms of using interactive technologies as a way of implementing professional competences are developed. A variety of methods of training process are worked out: problem lectures, lectures, discussions, lectures – creative reports; in the process of their organization the types of cooperation are indicated. The development of aesthetic knowledge of students by means of fiction in the extracurricular educational activity is suggested to conduct as a systematic, purposeful work at all levels of the teaching and educational process of the higher educational institution in order to create conditions for receiving the appropriate level of aesthetic knowledge of students of different specialties. A method for attracting students, participants of clubs, and societies to conduct aesthetic practice has been developed. *Conclusions.* True perspective of the establishment of the proposed teaching and methodological system is the orientation of each student in improving of the aesthetic culture through a versatile study of artistic literature in professional activities and other spheres of life.

Key words: Educational-methodical system, aesthetic culture, aesthetic concepts, technologies of creative self-realization.

Постановка проблеми. Викладання літературних дисциплін як методологічна система перебуває в контексті постійного пошуку, творення нових методик, авторських підходів до сприймання, пізнання, осмислення ролі літературних явищ. Особливу увагу викликає науковий пошук конфігурацій рецепції та інтерпретації літератури в контексті її естетичної цінності, адже “естетична цінність мистецтва слова полягає в тому, що через прилучення до прекрасного воно здатне надихнути людину на оновлення і покращення життя, дати моральну основу для вибору життєвої позиції” [1, с. 60]. Традиційна методика не встигає за сучасними викликами життя, тому творчо мислячий викладач перебуває у колі фахово-методичних експериментів, пошуків та знахідок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Необхідність узгодження професійної підготовки із завданнями формування естетичних смаків та ідеалів молоді розглядають і сучасні українські дослідники М. Євтух, І. Зязюн, М. Киященко, Г. Шевченко. Дослідження Н. Волошиної, Л. Джигун, Б. Козярського, Н. Миропольської, Т. Мороз, В. Халіна провідне місце у підвищенні естетичної культури, крім інших видів мистецтва, надають художній літературі. Для методики викладання літературознавчих дисциплін важливо враховувати особистість сучасного студента з його фрагментарно-кліповою свідомістю [5, с. 113], що формується із випадкових уривків естетичних вражень, які розташовані в хаотичному порядку і являють собою неструктуровану субстанцію. Викладач мусить перетворити її на логічно структуровану, в якій естетичні знання, почерпнуті з різних джерел, зокрема, літературної класики різних народів і періодів розвитку літератури, мають створити особистісний досвід і стати базою для подальшого наукового, культурологічного та естетичного зросту свідомості студента.

Мета статті – запропонувати педагогічну систему процесу формування естетичної культури студентів засобами художньої літератури, яка передбачає викладання історії зарубіжної літератури з урахуванням специфіки художнього твору як мистецтва слова, що враховує унікальність навчального предмета, сучасний стан літературознавчої науки, естетики, лінгвокультурології, мистецтвознавства та інших гуманітарних наук, напрямів, які визначають вплив художнього слова на читача (герменевтика, рецептивна естетика, рецептивна поетика).

Основні результати дослідження. Нами проведено дослідження, результати якого покладено в основу педагогічної системи, виокремлено кожен її елемент, вивчено і узагальнено тенденції

і можливі рівні реалізації через практичну діяльність, з'ясовано умови реалізації, які дають позитивний результат. Запропонована педагогічна система являє собою взаємодію блоків, які об'єднують мету, зміст, завдання, що стоять перед викладачем і студентами, педагогічні умови та шляхи формування естетичної культури засобами художньої літератури, методично-технологічний апарат, особистісно зорієнтований і діяльнісний напрямки роботи та досягнення кінцевого результату. Внутрішній зв'язок між блоками системи та її структурними елементами створюють функціональні компоненти, бо кожен блок реалізується лише у взаємодії з іншим. Водночас кожен блок має специфічний характер, бо виконує тільки йому належні за метою функції з "формування в студентів здатності естетично сприймати та перетворювати навколишню дійсність... за законами краси" [4, с. 65].

Блок 1. Основні етапи процесу формування естетичної культури студентів засобами художньої літератури.

Блок 2. Складові процесу формування естетичної культури в контексті специфіки майбутньої професійної діяльності студентів-філологів.

Блок 3. Технології творчої самореалізації студентів в процесі вивчення творів художньої літератури.

Блок 4. Розвиток естетичних знань студентів засобами художньої літератури в позааудиторній навчальній роботі.

В основу педагогічної системи покладено створення наукових авторських підходів до викладання літературознавчих дисциплін як засобу формування наукового, культурологічного та естетичного зросту особистості, запровадження оптимальних шляхів формування естетичної культури в процесі аудиторної та позааудиторної літературної освіти.

Метою нашої роботи є підготовка висококваліфікованого спеціаліста й естетично довершеної особистості, що буде життя за законами прекрасного, "...здатної з позицій суспільно-естетичного ідеалу сприймати, оцінювати та усвідомлювати естетичне в житті, природі і мистецтві, жити і перетворювати світ за законами краси" [2, с. 23]. Головним фактором, що визначає дану педагогічну систему, є спрямованість на мету, яка впливає на формування змісту і структури системи.

Досягнення поставленої мети здійснюється на основі реалізації *методичних принципів* як методологічних компонентів запропонованої системи. Вони взаємопов'язані, включають як переосмислення вже існуючих загальнометодичних принципів, так і їх оновлення:

- принцип індивідуалізації;
- принцип активності та інтерактивності;
- принцип науковості;
- принцип усвідомлюваності й доступності;
- принцип зворотного зв'язку;
- принцип наочності та інформатизації навчання;
- принцип компетентності та креативності;
- принцип творчої самореалізації;
- принцип самостійності.

Спираючися на основні елементи теорії естетичного виховання студентів, що розроблені в працях окремих дослідників (Г. Ващенко, М. Верб, Л. Коваль, Б. Неменський, В. Разумний, О. Рудницька, В. Скатерщиков, Т. Цвєлих та ін.), на питання естетичного виховання молоді шляхом взаємопов'язаного вивчення літератур (В. Бабенко, Н. Волошина, Н. Миропольська, Г. Шевченко), висуваємо додатковий ряд положень. Враховуючи важливість для сьогодення формування естетичної культури молодого покоління, вважаємо, що діагностична, навчальна, практична і виховна сфери діяльності студентів ВНЗ мають відбуватися в комплексі. За результатами проведених нами різнобічних досліджень

- встановлено взаємозв'язки з іншими системами естетичного виховання студентів;
- виокремлено, досліджено й практично втілено складові запропонованої нами системи;
- проаналізовано й узагальнено результати функціонування системи естетичного виховання у ВНЗ;
- визначено зв'язки і співвідношення між елементами системи та роль і місце художньої літератури як джерела естетичного виховання студентів;
- з'ясовано й удосконалено оптимальні шляхи естетичної освіти студентів засобами художньої літератури через спільну практичну діяльність викладачів і студентів з іншими службами ВНЗ;
- визначено тенденції й вірогідні рівні подальшого розвитку та розгалуження системи формування естетичної культури;
- розроблено та запропоновано різні форми вивчення художньої літератури з метою естетичного виховання студентів під час навчального процесу у ВНЗ.

Визначено умови реалізації педагогічної системи формування естетичної культури студентів засобами художньої літератури:

- всебічна пропаганда естетичної культури в стінах навчального закладу;
- акцентуація літературних курсів на естетичну складову матеріалу, що вивчається;
- комплексний підхід, використання взаємодії різних видів мистецтв під час вивчення художньої літератури;
- співпраця з культурним середовищем міста, країни та зарубіжжя;
- взаємодія з культурними осередками навчального закладу та з їх викладацьким складом;
- особистісно зорієнтована робота зі студентами, вивчення базової мистецької підготовки та сфери інтересів кожного першокурсника з метою їх корекції та спрямованості на досягнення вищого рівня;
- вивчення й аналіз впливу засобів масової комунікації на формування естетичної культури студентів;
- розширення сфери аудиторної й позааудиторної роботи ВНЗ;
- розвиток наукових та творчих здібностей, визначення шляхів самореалізації студентів, залучення до співпраці в системі діючих культурних осередків, медійних та видавничих центрів ВНЗ, наукових товариств.

Реалізація запропонованої педагогічної системи потребує створення відповідної матеріальної бази ВНЗ, необхідної для формування естетичної культури. Для цього:

- розроблено й тиражовано навчально-методичне забезпечення: навчальний посібник, методичні рекомендації до практичних занять, інструктивні роздаткові матеріали;
- створено умови для творчої й наукової самореалізації студентів;
- розроблено спеціальні анкети, тести, питання для самоконтролю та самоперевірки, зразки естетичного аналізу художніх творів, Технологічні карти практичних занять з курсу "Історія зарубіжної літератури";
- окреслено види співробітництва з культурними та мистецькими осередками ВНЗ, інформаційними системами ВНЗ, міста, області, інших країн, бібліотеками та культурними центрами;
- обрано й впорядковано місця для проведення та організації спільної діяльності студентів різних спеціальностей: актовa зала, вестибюль, бібліотека, ботанічний сад, мистецькі вітальні;
- обладнано навчальні аудиторії доступом до Інтернет-ресурсів, відео-, аудіо- і музичними засобами.

Перспективою впровадження запропонованої педагогічної системи є спрямування кожного студента на подальше самовдосконалення естетичної культури в професійній діяльності та інших сферах життя. Ця система тісно пов'язана з життям громадянського суспільства

і є джерелом вдосконалення його естетичної культури в особі випускника ВНЗ, який не піддається руйнівному впливу масової культури, що стала нормою життя великої частини суспільства, та низькопробної літератури як її складової. Як майстер-ювелір розрізнить із двох однакових камінців коштовний діамант і талановито зроблену підробку, так наш випускник зуміє дати належну оцінку справді високому мистецтву. Дієвістю та універсальністю розробки відповідей на початкові суспільні запити наша система дає підстави стати затребуваною для впровадження в рамках вищої педагогічної та гуманітарної освіти.

Серед основних етапів процесу формування естетичної культури студентів засобами художньої літератури визначаємо *діагностико-мотиваційний, когнітивно-лінгвокультурний, діяльнісно-практичний*. Особлива увага на кожному етапі акцентована на роботі зі студентами філологічних спеціальностей та на прилученні до пізнання естетичної глибини художніх творів широкого кола зацікавленої молоді, студентів інших спеціальностей ВНЗ.

Діагностико-мотиваційний етап включає в себе вироблення студентами розуміння значення такого ціннісного складника їхньої естетичної культури, як художня література. Вивчення й актуалізація базових естетичних знань студентів-першокурсників дає можливість сформулювати відповідні пропозиції щодо вибору сфери естетичної діяльності. Пропаганда культури елітарності студентства, прагнення до самовираження – необхідні складові цього етапу. Результати самоаналізу й самооцінки студентів, здобуті через систему *анкет, опитувань, тестувань, міні-творів, індивідуальних бесід, використання методики “незакінченої думки”*, – конкретний матеріал для розробки напрямів подальшої діяльності.

Когнітивно-лінгвокультурний етап здійснюється поступово в процесі накопичення знань і розвитку пізнавальних інтересів студентів із включенням до виконання навчальних програм досконалої, логічно послідовної й особистісно зорієнтованої роботи з формування естетичної культури. Цей етап передбачає використання різноманітних форм навчальної аудиторної і позааудиторної діяльності: індивідуальних, групових, колективних видів роботи студентів. Наукова інформація, що є складником когнітивного компонента, у даному разі осмислюється не тільки розумово, а й через органи відчуття, несе емоційний елемент через процес творення. Не випадково Н. Миропольська наголошує на необхідності сьогодні “повернути виховання й освіту в контекст культури” [3, с. 5]. Погоджуючися з Ю. Пастуховою, яка вважає естетичне однією із найвищих ознак людської духовності, підкреслимо, що формування у студентів потреби в накопиченні поряд з науковим багажем знань про естетичні цінності різних видів мистецтва є необхідним.

Лекції викладача зі звичних традиційних пропонуємо перетворити на *проблемні лекції, лекції-дискусії, лекції-творчі звіти*. Проблемна лекція – дієвий засіб формування творчого мислення й естетичної культури, бо в кожному проблемному питанні, проблемній ситуації приховано певну суперечність, що виключає неоднозначні шляхи вирішення і схиляє студентів до самостійних пошуків. На такій лекції перед студентом постає необхідність попередньо озброїтися знанням текстів літературних творів, критичної літератури, літературознавчої термінології, рекомендованих додаткових джерел. Це дає можливість, встановлюючи логічні зв'язки між відомим і новим матеріалом, що виноситься на лекційне опрацювання, визначити декілька *ключових питань*, спрямувати студентів як на спільне, так і на індивідуальне їх вирішення. При активній роботі студентів виникає необхідність використання інтерактивних технологій: *евристична бесіда, “мозковий штурм”, “теоретична скарбниця”, “дерево вирішень”*. Таким чином проблемна лекція стає інтерактивною і дає більше можливостей для усвідомлення студентами системних зв'язків у засвоєнні нового матеріалу, його структури, нової термінології, ніж пасивне слухання. На гуманітарно-педагогічному факультеті ХНУ при *компаративному вивченні* курсів української і зарубіжної літератури стало можливим розширення сфери *проблемних лекцій*. До їх проведення залучено *випереджальні завдання* з питань естетичного

спрямування з метою спільної роботи студентів і викладача. Незадіяні студенти роблять *рецензування* таких завдань, посилюючи відповідальність студентів-співавторів лекції. Безпосередній *діалог* зі студентами, вільний *обмін думками*, причетність кожного студента до спільної справи створюють атмосферу краси художнього слова.

У Технологічних картах до практичних занять пропонуємо до вивчення кожної теми залучати різноманітні інноваційні технології, попередньо узгодивши їх застосування із студентами. З'ясовано, що найбільш результативними серед інших стали *проектні технології* різних видів: *пошуково-дослідницькі, творчі, літературно-критичні, ігрові, інформаційні*. За формою проведення більш плідними є *монопроекти*, проекти компаративістські, культурологічні, презентаційні, які проводяться як *творчий звіт, публічний захист, мультимедійна презентація, підготовка портфоліо, наукової статті* тощо. Практично доведено також результативність використання *методу кейсів, запровадження роботи літературних майстерень, поетичних студій, засідань за "круглим столом", дискусійних клубів*.

Когнітивно-лінгвокультурний етап реалізується як компонент процесу формування естетичної культури студентів засобами художньої літератури і під час позааудиторної діяльності, узгодженої з планом роботи факультету та ВНЗ. Це спільна робота студентів, викладачів, кураторів груп, керівників культурно-мистецьких об'єднань. Під час організації, підготовки та проведення *свят, перформансів, творчих звітів гуртків, клубів, науково-практичних конференцій, форумів, зустрічей з митцями, презентацій, виставок* фахові та естетичні знання студентів-філологів набувають глибини й змістового наповнення, здійснюється залучення студентів інших спеціальностей до естетичних скарбів кращих зразків літератури та інших видів мистецтва.

У контексті сучасних наукових досліджень у царині лінгвокультурології Ф. Бацевича, І. Голубовської, І. Гудзик, В. Дороз, В. Кононенка, Т. Колодько, Ю. Пасова, В. Сафоновой та, виходячи з особистого досвіду нами втілено в практику роботи із становлення естетично довершеної особистості майбутнього фахівця-філолога *лінгвокультурний підхід* до вивчення знакових творів художньої літератури різних країн та запропоновано шлях їх *компаративного вивчення*. Доцільність такого підходу диктується сучасними вимогами до підготовки вітчизняних фахівців, що мають бути озброєні знаннями про лінгвокультуру світу й відчувати себе вагомою складовою його культурного простору, представляючи нашу країну. Спільність і дотичність концептосфери, культурних зв'язків народів, які представляють автори різних країн, інтегрованість української літератури в інші літератури світу – підґрунтя для такої роботи. Життєво важливі філософські, естетичні, етичні, моральні проблеми вирішуються через *естетичні концепти* й мають понадчасові межі.

Діяльнісно-практичний етап вивчення літературної теми варто урізноманітнити такими інтерактивними видами роботи: *спільне засідання літературно-мистецьких об'єднань, групові та індивідуальні завдання, метод кейсів, морфологічний та синектичний аналіз літературного твору, використання прийомів "мікрофон", "точка зору", робота в парах, презентаціями творчих завдань*. У Технологічних картах до практичних занять пропонуємо студентам використання методів *порівняння версій, евристичне дослідження, прийому "читання з позначками", "знаємо – хочемо знати більше – дізналися", "асоціативний куц", "зронування", "навчання на протилежностях", "вільна інтерпретація"*. Відповідно до теорії розвитку особистості (Л. Виготський, С. Рубінштейн, Б. Теплов, П. Якобсон та ін.) нестандартні методи навчання викликають зацікавленість студента, стимулюють його розумову й творчу активність.

Важливо при роботі над вивченням літератури не обмежуватися стінами навчальної аудиторії. Літературно-мистецькі компетентності студентів розширюють спеціально продумані й сплановані в системі різноманітні форми поза аудиторної *естетичної практики*. Види її реалізації узгоджено з перспективним планом виховної роботи кураторів академічних груп

та факультетів. Вони охоплюють усі форми студентського життя: громадсько-політичні заходи, наукову діяльність із фахових дисциплін, культурні заходи в рамках навчального закладу та за його межами, творчі звіти мистецьких об'єднань і моніторинги їх діяльності, керівництво публікаціями в наукових збірниках та матеріалами на сайті університету. Збагачують і поповнюють скарбницю естетичних знань студентів фестивалі, творчі конкурси, зустрічі з митцями аматорських та професійних колективів, науковцями, письменниками. Удосконаленню естетичних знань сприяють публічні творчі звіти студентів різних спеціальностей. Їхні імена знані серед студентів і викладачів, про них читаємо на сторінках вузівської преси на сайті університету. Це надає творчій молодій людині ваги, авторитету, подальшого натхнення.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Система формування естетичної культури студентів ВНЗ засобами художньої літератури у початково-виховному процесі об'єднує багато складових як аудиторної, так і позааудиторної роботи. Головне у ній – залучення творчого потенціалу студентства, спрямування його діяльності в русло як академічного професійного зростання, так і розвитку та задоволення естетичних потреб. Це спільна робота професіоналів і аматорів, шанувальників і митців. Кращі твори світової літератури й інших видів мистецтва стануть невичерпним джерелом естетичних знань за умови володіння сучасними методиками та високим професіоналізмом усіх учасників навчального процесу ВНЗ. Використання та вдосконалення культурно-естетичного середовища університету в позааудиторній роботі, всебічне сприяння залученню широкого кола студентів до різноманітних заходів, максимальне наповнення новими формами роботи вивчення різних літературних дисциплін комплексно і поетапно поглибить естетичні знання студентів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Концепція літературної освіти в 11-річній загальноосвітній школі : Наказ МОН від 26.01.2011 р. № 58 // Директор школи (Шкільний світ). – 2011. – № 27/28. – С. 58–63.
2. Краткий словарь по эстетике : книга для учителя / под ред. М.Ф. Овсянникова – М. : Просвещение, 1983. – 224 с.
3. Миропольська Н. Є. Формування художньої культури учнів загальноосвітньої школи засобами мистецтва слова : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : 13.00.01 / Н. Є. Миропольська. – К., 2003. – 36 с.
4. Сотська Г. Організаційно-методична система формування естетичної культури майбутніх учителів образотворчого мистецтва в педагогічних університетах / Г. Сотська // Неперервна професійна освіта : теорія і практика. – 2014. – Вип. 1–2. – С. 64–69.
5. Шалагінов Б. Сучасний український учень як суб'єкт гуманістичної освіти / Б. Шалагінов // Література. Діти. Час. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2011. – С. 112–117.

REFERENCES

1. Konceptsiyaliteraturnoi' osvity v 11-richnijzagal'noosvitnijshkoli :Nakaz MON vid 26.01.2011 r. № 58 // Dyrektorshkoly (Shkil'nyjsvit). – 2011. – № 27/28. – S. 58–63.
2. Kratyjslovar' po estetike :knyga dlja uchytelja / podred. M.F. Ovsjannykova – M. : Prosveshhenye, 1983. – 224 s.
3. Myropol's'ka N. Je. Formuvannja hudozhn'oi' kul'tury uchniv zagal'noosvitn'oi' shkoly zasobamy mystectva slova : avtoref. dys. na zdobuttja nauk. stupenja doktora ped. nauk : 13.00.01 / N. Je. Myropol's'ka. – K., 2003. – 36 s.
4. Sots'ka G. Organizacijno-metodychna systema formuvannja estetichnoi' kul'tury majbutnih uchyteliv obrazotvorchogo mystectva v pedagogichnyh universytetah / G. Sots'ka // Neperervna profesijn aosvita: teorija i praktyka. – 2014. – Vyp. 1–2. – S. 64–69.
5. Shalaginov B. Suchasnyj ukrai'ns'kyjuchen' jaksub'jektgumanistychnoi' osvity / B. Shalaginov // Literatura. Dity. Chas. – Ternopil' :Navchal'naknyga – Bogdan, 2011. – S. 112–117.